

Володимир Полторак

**СЛІДЧІ КОМІСІЇ З РОЗГЛЯДУ
ВЗАЄМНИХ ПРЕТЕНЗІЙ
ЗАПОРОЗЬКИХ І ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ
ЯК ЗАСІБ ВИРІШЕННЯ
МІЖКОЗАЦЬКИХ КОНФЛІКТІВ
(1743–1752)**

Протягом 1740-х років неодноразово виникали конфліктні ситуації між запорозькими та донськими козаками у північно-східному Приазов'ї. Часто конфлікти заходили у безвихідь, а їх вирішення потребувало зовнішнього втручання. Розслідування суперечок покладалося владою Російської імперії на спеціально створені слідчі комісії. Аналізу роботи цих комісій присвячена дана стаття.

Проблема ефективності роботи створених для вирішення конфліктів слідчих комісій не ставала об'єктом спеціального дослідження, хоча міжкозацькі взаємини цього періоду неодноразово привертали увагу дослідників.

Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій між запорозькими та донськими козаками слід розглядати через функціонування цілої низки подібних установ на кордоні Запорожжя і Гетьманщини. Зокрема, у цей самий період численні конфлікти між запорожцями та поляками, татарами, козаками Полтавського та Миргородського полку, слобожанами призвели до створення таких інституцій у Новоархангельську, Старій Самарі, на Микитинському перевозі тощо. Вони розглядалися російською владою як засіб вирішення конфліктів між різними автономними групами населення імперії та іноземцями. З нашого погляду, їх створення зумовлювалося відсутністю нормативно-правової бази для вирішення подібних конфліктів і переобтяженістю тогочасної системи управління адміністративними одиницями, які не тільки підлягали різним інстанціям, але в деяких питаннях користувались автономією. За допомогою комісій центральна влада змогла вплинути на вирішення

конфліктів, не втручаючися безпосередньо в них та не підтримуючи жодну зі сторін.

Після завершення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. приазовські землі частково залишились у володінні Кримського ханства (на захід від Берди), частково відійшли до володінь Росії. Узбережна смуга від гирла Міуса до Берди, а також від гирла Дону до Єї була оголошена нейтральною «бар'єрною землею», на якій, згідно з мирною угодою, було заборонено влаштовувати довготривалі поселення громадянам обох держав. Однак вакуум влади на прикордонні підштовхував місцеве населення (запорожців, ногайців, калмиків та донців), всупереч волі імперської влади, до використання ресурсів приазовських земель. Ані Турецька чи Російська імперії, ані Кримське ханство на початок 1740-х років не мали реальної змоги впливати на хід перерозподілу територій та ресурсів у регіоні.

Запорожці здавна вважали землі до гирла Дону своїми, часто відвідували їх як мінімум з XVI ст. За козацькими переказами, запорожці «від Предслава Ланцкорунського на Дону зимовники мевали». Присутність у регіоні у цей час тимчасових поселень запорожців засвідчено археологічними розкопками. Наприкінці XVII ст. запорозькі козаки регулярно відвідували промисли по річках Міусу, Кальміусу та Берді, видобували там сіль, ловили рибу, однак гетьманська адміністрація в особі І. Мазепи кваліфікувала такі дії як «самовольні»¹. Серед козаків 1745 року зафіксоване усне свідчення про пожалування Петром I Війську Запорозькому земель від Берди до Білого каменя (притоки Дону), про службу запорозького полку Івана Білошапки (300 козаків) у Таганрозі (при фортецях Павлівській, Семенівській та Троїцькій) у 1700–1709 рр. «У тих землях, – зазначали запорозькі старожили, – володіли і задовольнялися рибною та звіриною ловлею безперешкодно від взяття Азова і до передання його в турецьке володіння»². Промислові заводи запорозьких козаків у Приазов'ї фіксуються і під час перебування цих земель у турецькому володінні (1713–1734). Військо Запорозьке як васал кримського хана користувалося цими землями, хоча донські козаки, калмики³ та ногайці⁴ усіляко перешкождали їм у цьому. Згідно з угодою, підписаною у Лубнах 1734 року представниками війська Запорозького та російської влади, запорожцям гарантувалися права на землі, якими вони володіли за Петра I. Отримавши документи про демаркацію кордону між Російською та Османською імперіями, не чекаючи на документальне засвідчення своїх прав на приазовські землі і вважаючи їх своїми згідно з нормами звичаєвого права, представники Запорожжя зайняли межиріччя Берди та Міусу⁵. Це викликало негативну реакцію з

боку донської старшини, яка претендувала на означені землі. 1743 року виникли гострі конфлікти на спірній території. Обидві сторони, не сподіваючися на дієвість давніх методів боротьби за степові, річкові та морські угіддя в нових історичних умовах, звернулися до вищих інстанцій російської влади. Київський генерал-губернатор М. Леонт'єв та Військова колегія переадресували скарги до найвищого судового органу в імперії – Сенату.

10 жовтня 1743 р. Сенат надіслав зацікавленим сторонам указ «Про відвід запорозьким та донським козакам місць та угідь...»⁶, в якому акцент було поставлено на утисках з боку запорожців, отже задекларовано підтримку в розмежуванні донської сторони. Саме в цьому указі прописано інструкції для роботи спеціально створюваної розмежувальної комісії. Обом військам належало надати призначеному для розгляду справи бригадиру – коменданту фортеці Св. Анни Івану Вирубову письмові документи, які б засвідчували приналежність спірних земель. У разі їх відсутності розмежування слід було провести згідно із свідченнями старожилів обох військ. Окрім того, запорозькій команді наказувалось евакуювати зайняті нею спірні території. З різних обставин робота розмежувальної комісії не розпочалася ані 1743 року, ані 1744 року. Лише 14 серпня 1745 р. новий керівник розмежувальної комісії підполковник Яків Більс приступив до розгляду свідчень представників сторін. Місцем роботи комісії стали фортеця Св. Анни та табір при гирлі Міусу. В грудні того ж року, передавши матеріали слідства та свої висновки до Сенату, вона припинила своє існування.

Окрім територіального конфлікту між запорозькими та донськими козаками у 1741–1746 рр., масово виникали дрібніші суперечки, основним змістом яких були пограбування, знищення майна, побиття, вбивства тощо. Їх розгляд частково теж було доручено Я. Більсу, однак через його від'їзд з фортеці Св. Анни⁷ виникла потреба у призначенні нового складу комісії для розгляду взаємних скарг запорожців на донців. За наказом М. Леонт'єва, преїзусом такої комісії було призначено поручика Стародубського піхотного полку Михайла Швикова, який приступив до розгляду справ у фортеці Св. Анни 20 березня 1746 р.⁸ і завершив його 6 травня того ж року.

Після розпуску комісії М. Штикова, через нагальну потребу розгляду нових взаємних скарг, 29 липня 1746 р. Сенат надіслав указ про створення нової комісії на чолі з призначеним Військовою колегією штаб-офіцером та співголовою – представником київського генерал-губернатора. Цього потребувала правова колізія, що виникла через підпорядкованість козацьких військ різним адміністративним органам – Запорозьке знахо-

дилось у віданні київського генерал-губернатора, а Донське – Військової колегії⁹. Комісія не встигла розглянути жодної справи, лише засвідчила проведення у вересні 1746 р. демаркації міжвійськового кордону¹⁰. Робота цієї комісії поновилась у 1747–1748 рр. в Бахмуті¹¹. Є підстави вважати, що водночас функціонували дві комісії на чолі з бахмутським комендантом полковником Ф. Рязановим та торським комендантом (1746 року – офіцер воронезького гарнізону) А. Коробшиним (в інших документах – Коробьін)¹².

Немає жодних відомостей про постійну роботу вище означених комісій у 1749–1750 рр., а наступні про них згадки пов'язані із розглядом конкретних правопорушень з боку запорозьких гайдамаків та донської старшини. Так, Бахмутська слідча комісія на чолі з комендантом підполковником І. Хрущовим розглянула скарги запорожців на старшину війська Донського Ф. Краснощокова (1751.12.05–1752.01.25; 1752.06.19–1752.07.21), а Торська в травні–вересні 1752 р. – скарги донських старшин на викрадення у них запорожцями коней. Це останні відомості про роботу слідчих комісій із розгляду взаємних претензій запорозьких та донських козаків. Є підстави вважати їх не постійно діючими судово-слідчими органами, а екстраординарними комісіями, створюваними для розгляду конкретних правопорушень. Про це, зокрема, свідчить часта ротація кадрів у їхньому штаті.

Повноваження членів комісій визначались указами Сенату та іншими нормативними документами. Голова військового суду – преїзус – провадив досудове слідство та висловлював свою думку про розглянуті справи перед вищими інстанціями. Окрім слідчих та судових повноважень преїзуси були наділені і адміністративною владою: вони мали право заарештовувати звинувачених, тримати їх під вартою, допитувати. У більшості випадків преїзуси поєднували свої повноваження із посадовим становищем, очолюючи певну адміністративну чи військову одиницю.

У регламентованому петровським «Табелем про ранги» російському бюрократичному житті чин особи, яка отримувала посаду преїзуса, визначав рівень авторитетності рішень комісії. Впливовість останніх залежала від офіційного армійського та бюрократичного статусу преїзуса. Першими очолити слідчі комісії мали бригадир, комендант фортеці Св. Анни Іван Вирубов (1743) та генерал-лейтенант, керівник Українського корпусу Федір Штофельн (1744)¹³. Їхній високий статус підносив рівень створюваної розмежувальної комісії до надзвичайної, однак через виконання інших обов'язків ані Вирубов, ані Штофельн сповна реалізувати себе на новій посаді так і не змогли. Від серпня до

грудня 1745 р. керівником комісії був підполковник Шліссельбурзького піхотного полку Яків Більс, який згідно з «Табелем...» обіймав чин, відповідний VII рангу. Його наступник, поручик Стародубського полку Михайло Швиков, для розгляду справ мав чин надто низького рівня (XII ранг). Це дискредитувало роботу очоленої ним комісії та спричинило до численних скарг військового отамана війська Донського Данили Єфремова (на той час – генерал-лейтенант російської армії) та нового коменданта фортеці Св. Анни полковника Качинського на діяльність її голови. Вони звинуватили свого візаві у підтримці запорозької сторони та непрофесійності¹⁴. Саме ці докори, а не хвороба та розорення Швикова, дали підстави для розпуску комісії 6 травня 1746 р. Леонт'єв, посилаючися на брак кадрів, радив Сенату призначити преїзусом нової комісії коменданта фортеці Св. Анни чи іншого штаб-офіцера від Військової колегії. Своєю чергою київський генерал-губернатор надіслав для представництва поручика київського гарнізону Василя Лбова. Преїзусом нової комісії було призначено підполковника тамбовського полку Андрона Коробшина (VII ранг), який пізніше очолював Торську слідчу комісію як комендант місцевого гарнізону. Між 1746 та 1749 рр. він отримав чин полковника (VI ранг). У такому ж самому чині був преїзус бахмутської слідчої комісії, комендант Бахмутської фортеці полковник Новгородського драгунського полку Федор Рязанов. Останнього замінив на посаді коменданта та преїзуса підполковник Ігнатій Хрущов.

Як бачимо, лише одного разу статус преїзуса був нижчий VII рангу, а двічі він був вищим. Розгляд взаємних претензій запорожців та донців офіцерами середньої ланки командування російської армії наводить на думку про досить пильну увагу центральної влади до проблеми міжкозацьких конфліктів.

Штат слідчих комісій, окрім преїзусів, включав секретарів, канцеляристів, аудиторів, копіїстів. Зазвичай ці посади обіймали представники полкових та місцевих канцелярій. Так, секретарем при комісії А. Коробшина восени 1746 р. був Олексій Фотеев, а канцеляристом Іван Агафонов¹⁵, а при комісії Ф. Рязанова у 1747–1748 рр. обов'язки «аудитора» виконував полковий секретар Яків Жильцов¹⁶. При комісіях І. Хрущова 1752 року «за аудитора» був прапорщик Федір Бичков¹⁷, А. Коробшина у тому ж році – каптенармус Михайло¹⁸. Отже, місцева влада надавала потрібний для роботи комісій персонал (звертає увагу формулювання «за аудитора» – посада була за штатом, але з невідомих причин її обіймав сумісник). Також місцевою владою надавалися для потреб комісії посильні, канцелярські приналежності, приміщення.

При проведенні слідства були присутні представники зацікавлених сторін – депутати від козацьких військ. До їхніх функцій входило посередництво між військовими канцеляріями та канцеляріями слідчих комісій, спостереження за дотриманням преїзусом судових процедур, виголошення офіційної позиції війська. Зазвичай депутатами ставали авторитетні старшини, адже від них вимагалось докладання великих зусиль для захисту інтересів потерпілих та звинувачених співгромадян. Їхнє грошове утримання, забезпечення харчами та засобами пересування частково задовольнялося центральними козацькими установами, частково за рахунок місцевих органів влади (так, запорозькі депутати отримували від Кодацької паланки харчі, посильних, коней тощо). Однак часто депутати скаржились до вищих інстанцій на нестачу коштів та збільшення боргів перед місцевими лихварями¹⁹.

У розмежувальній комісії 1745 року Військо Запорозьке було представлено Іваном Федоровичем Білим (він же Білан; полковник; у 1747 та 1749 рр. – отаман Дінського куреня²⁰; 1749 року – депутат запорозько-татарської комісії²¹) і Григорієм Кононовичем Рожком (він же Рижок; полковник; депутат запорозько-татарської комісії 1749 року²²), писарем при них був Андрій Йосипович Шапран (козак поповичівського куреня; 1745 року – підписок Єланчицької паланки²³). Показовим є факт свідчень депутатів про отримання Кошем від російської влади документів на землі до Міусу, який був спростований самим Кошем. Однак те, що Білого та Рожка згодом призначили депутатами до запорозько-татарської комісії, доводить попередню узгодженість їхніх лжесвідчень із офіційною позицією Війська Запорозького. У цій же комісії працювали старожили Війська Запорозького, які засвідчили давність приналежності спірних земель запорожцям²⁴. Серед них Кость Хмельницький, Степан Решетило (у 1730-х роках – військовий суддя), Кость Малашевич (кошовий отаман у 1731, 1733–1737, 1741, 1743 рр.), Іван Тонконіг (можливо, козак деревянківського куреня, закатований поляками 1750 року²⁵), Василь Бородавка. Військо Донське у цій комісії представлено депутатами Агеєм Ієвлевим (Івлев; старшина, керівник одного з прикордонних постів донських козаків²⁶) і Ларіоном Скасирським (старшина, посильний від військового отамана у листванні з київським генерал-губернатором), писарем при депутатах був Кирило Попов (у джерелах названий «писарем війська Донського»). Засвідчували приналежність донським козакам спірних земель старожили Гундорівської станиці Карп Щепетний, Єрмолай Дологін та Павло Гуков²⁷. Як бачимо, представництво Війська Запорозького у комісії Більса було поважнішим. Серед депутатів і старожилів були особи, що обіймали у війську високі посади.

Натомість військо Донське репрезентоване особами не впливовими та недосвідченими, переважно неписьменними; старожили представляли не офіційний Черкаськ, а станичну владу.

У роботі комісії М. Швикова 1746 р. із запорозького боку взяли участь Марко Кажан (козак Незамаївського куреня) та Терентій Григорович Чернець (полковник Самарської паланки 1745 р.; під час свого перебування на посаді підтримував запорозьких гайдамаків, отримуючи за це від них частину пограбованого майна²⁸). Сторону потерпілих козаків та калмиків азовського козацького полку представляв Мартемьян Теглев (прапорщик козловського полку). Навесні 1746 р. на піку міжкозацького протистояння військовий отаман Д. Єфремов усіма силами намагався скомпроментувати своїх запорозьких опонентів, що йому до певної міри вдалося.

Запорозькими депутатами в демаркаційній комісії 1746 р. були Яким Ігнат'євич Білий (можливо, мається на увазі Малий Яким Ігнат'євич – козак вищестеблівського куреня, військовий осавул 1742 р., кошовий отаман 1744, 1748, 1749, 1750, 1751, 1754 рр.), Іван Рябий (полковник; депутат у запорозько-татарській комісії 1752 та 1754 рр.²⁹), Іван Похил (отаман джерелівського куреня 1754 р.; депутат Бахмутської комісії 1752 р.³⁰), Григорій Федорович Лантух (козак Рогівського куреня, кошовий отаман 1755–1756, 1758, 1761–1762, 1763 рр.); писарем при депутатах був Онисим Семенович Кривецький (військовий писар 1749, 1759 рр.). Депутатами від війська Донського при демаркації були: Степан Єфремов (син військового отамана Д. Єфремова; похідний полковник та отаман, військовий отаман 1753–1772 рр.), Іван Поздєєв (військовий старшина; член комісії з реєстрації козаків 1752 р.; неодноразовий член зимньої станиці у Санкт-Петербурзі; учасник державного перевороту 1762 р.), Фома Кірсанов, Михайло Орлов, писарем був Іван Горбіков (військовий старшина, наблизений до С. Єфремова; неодноразовий член зимньої станиці у Санкт-Петербурзі; учасник державного перевороту 1762 р.). До роботи в цій комісії обидві сторони делегували представників вищого ешелону військової влади.

У слідчих комісіях при Бахмуті та Торі 1747–1752 рр. від Війська Запорозького були присутні депутати Павло Кирилов (козак Шкуринського куреня; депутат у Старосамарській комісії; військовий суддя 1747, 1756 рр.; полковник Інгульської паланки 1757 року; член запорозької депутації до Санкт-Петербурга 1758–1760 рр.), Іван Сидорович Водолазький (він же Водолага; козак Сергіївського куреня; полковник Самарської паланки 1756 р.), Іван Домонтович (отаман Іркліївського куреня 1758 року; депутат в Старосамарській комісії;

ревізор від Коша для перепису переселенців); Кальниболоцький; Павло Іванов (кошовий отаман 1752–1753 рр.), Семен Старий (військовий старшина), Нестор Гаврилович Таран (козак Васюринського куреня, писар і депутат Старосамарської комісії; полковник Кодацької (1754 р.) та Самарської (1758 р.) паланок); Іван Похил (повторно), Яків Гуртовий (козак Куренівського куреня; військовий старшина; писар Бугогардівської паланки 1749 р.). Військо Донське було представлено депутатами Гаврилою Грековим; Карпом Колпаковим (військовий старшина, наблизений до С. Єфремова; військовий дяк; 1753 року взяв участь у позбавленні влади Д. Єфремова); Василь Попов (військовий старшина, отримав армійський чин полковника 1763 року); Василь Гревцов (військовий старшина, наблизений до С. Єфремова; військовий дяк).

З 23 чол., які взяли участь у роботі комісій як офіційні представники Війська Запорозького, в різні часи перебували на посадах: кошового отамана – 4 особи; військового писаря – 1 особа; військового судді – 2 особи; курінного отамана – 3 особи; іншої військової старшини – 2 особи; полковника – 3 особи; паланкового полковника – 3 особи (двічі – Самарської, одного разу – Інгульської паланок); іншої паланкової старшини – 4 особи; депутатами інших комісій (враховано багаторазову участь деяких осіб у роботі різних комісій) – 9.

З 16 чол., що репрезентували в комісіях офіційну позицію Війська Донського, в різні часи обіймали посади: військового отамана – 1 особа; військового дяка (писаря) – 3 особи; іншої військової старшини – 9 осіб; представники місцевої (станичної) влади – 3 особи; представники військових підрозділів російської армії – 1 особа. Окрім того, високим серед представників донських козаків є відсоток приналежних до кількох впливових старшинських родів, які фактично тримали владу на Дону у своїх руках. Знаковою для подальших міжкозацьких взаємин є участь 3-х із вищезначених донських старшин у перевороті 1762 р., що до певної міри пояснює загалом позитивне ставлення імператриці Катерини II до Війська Донського та підтримку нею його у міжкозацьких конфліктах.

Серед постраждалих з боку запорозьких козаків чисельно переважали підприємці середньої руки та сірома (про це говорить аналіз викраденого донцями майна³¹). Причинами цього була специфіка запорозької колонізації північного Приазов'я. Серед звинувачуваних переважали представники старшинської верстви та гайдамаки. Саме через гайдамацькі рейди та їх підтримку слід розглядати позови на представників старшини Кальміуської та Самарської паланки

(полковників Івана Шуствала, Василя Кишенського, Івана Ступака, Івана Барана, Тимофія Пастернака, Терентія Чернеця, Леонтія Чорного; осавула Івана Лаштабега; писаря Олексія Петрушу). Старшина почувалася під час слідства досить впевнено, зокрема, дозволяла собі зухвало вимагати від запорозьких депутатів під загрозою «на Січі біди наробити» захисту від позовів донських козаків³².

Своєю чергою, донські козаки, які виступали позивачами в роботі комісій, чітко поділялися на три групи – постраждалих від гайдамацьких наїздів та дій запорозької влади донських старшин; представників бідніших верств Донського Війська – козаків, калмиків; представників некозацького населення Донської області – малоросіян, російських купців тощо. Перевага донськими депутатами надавалась обстоюванню інтересів старшин та російських купців. Звинувачення із запорозького боку лунали, головним чином, на адресу полковників Григорія Юдіна, Григорія Каршина, Євдокима Шахаєва, Тимофія Грекова, Тимофія Туроверова, Гаврили Гарбузлаєва, Степана Єфремова, Василя Перфільєва, Федора Краснощокова та ін. Предметами позовів стали матеріальні збитки, вчинені під час рейдів донських старшин на приморські промисли запорожців у спірних землях, терени Війська Запорозького, особисті кривди та вбивства запорожців. Представники купецтва позивалися на запорозьку старшину у створенні перепон у торгівлі, вимаганні хабарів, конфіскації майна тощо³³.

Як вже зазначалося, деякі з комісій створювалися для розгляду конкретних спірних питань чи правопорушень. Повноваження їх преїзусів обмежувалися розглядом відповідних справ. Навіть преїзуси бахмутської та торської слідчих комісій, які отримали ширші повноваження, не наважувалися розглядати справи поза межами їх компетенції, яка поширювалася лише на запорозько-донські конфлікти³⁴. У ході слідства розглядалися подані сторонами у вигляді екстрактів скарги, викликалися згадувані у них особи для роз'яснень. Велося дізнання із позивачами, звинувачуваними та викликаними обома сторонами свідками. Усі свідчення заносилися в протокол. У разі виникнення суперечностей у свідченнях сторін проводилась очна ставка, яка прискіпливо документувалась аудитором та писарями³⁵.

При розгляді деяких справ використовувався широкий спектр документальних матеріалів. Наприклад, навесні 1746 р. в верхів'ях Кальміусу загоном донських козаків та калмиків було заарештовано 26 запорозьких гайдамаків, яких доправлено до Черкаська. Перші допити проводилися місцевою адміністрацією, до нас дійшли її матеріали, які згодом були використані Бахмутською слідчою комісією³⁶. Окрім того, для з'ясування

обставин справ преїзуси вимагали надання різного роду довідок з місця проживання (про становище у військах, послужний список, розміри платні тощо). Суперечливість у свідченнях часто вирішувалася за допомогою присяги, яка в той час вважалася непорушною і була найвищим аргументом на користь правдивості свідчень особи³⁷.

У ході проведення слідства виникала потреба у свідченнях нових осіб, причетних до справ чи очевидців подій. Окрім того, звинувачувані часто надавали інформацію про своїх співучасників. Для розшуку цих осіб на території козацьких військ слідчі комісії не мали повноважень, тому надсилали до Коша та Військової канцелярії численні промеморії із вимогами доставити на місце розгляду справи звинувачуваних та свідків. Як зрозуміло із матеріалів Бахмутської комісії, вищі інстанції козацьких військ затягували видачу таких осіб, особливо старшин, надавали хибну інформацію, заплутували слідство. Це давало привід для дорікань преїзуса, київського генерал-губернатора, супротивної у слідстві сторони. Затягуючи доставлення до слідства старшин, Кіш наполягав на відправці до комісії схоплених паланковою адміністрацією гайдамаків³⁸.

Як запорозькі, так і донські депутати мали підстави для невдоволення у проведенні преїзусом слідства. Вони писали численні скарги на дії російських офіцерів до своїх отаманів і вимагали у них сприяння у заміні такого преїзуса. Зокрема, запорожці писали про полковника Рязанова, що він «нових справ не вершить, але старі поновлює, від чого подовження розгляду відбувається»³⁹. Більше того, преїзус «продовжує у своїй хитроязичній совісті перебувати, на донський же бік чималу схильність виявляє, від чого можна зробити висновок, що давання ласощів (хабарів. – *В. П.*) його до любові приневолює, яких від нас (запорозьких депутатів. – *В. П.*) йому отримати не можливо»⁴⁰. Вище згадувалися подібні скарги Д. Єфремова на діяльність комісії М. Швикова, зокрема, на преїзуса та запорозького депутата Т. Чернеця, якого донський отаман звинуватив в організації гайдамацьких походів на Дон.

Результатом роботи комісій стало з'ясування обставин виникнення спірного питання або конкретного правопорушення, передача «Екстрактів» за матеріалами слідства у вищу інстанцію разом з доданими до них «Мнєніями» про реальні обставини справи, збитки, заподіяні позивачам, міру вини звинувачуваних та рекомендаціями щодо вирішення конфліктних ситуацій. Деякі конфлікти вирішувалися «полюбовно» - переважно це були справи про вчинення матеріальних збитків. Сторона-винуватець виплачувала компенсацію за втрачене постраждалим майно та отримувала розписку про відсутність претензій⁴¹.

Вищими над слідчими комісіями інстанціями були Київська губернська канцелярія та Військова колегія. Вони розглядали «Екстракти» матеріалів справ та «Мненія» преїзусів і додавали до них своє бачення вирішення позовів. Так, у 1749 р. генерал-губернатор М. Леонтьєв у своєму «Мненії» на розглянуті Бахмутською слідчою комісією справи, загалом підтвердивши висновки Ф. Рязанова та А. Коробшина, навів свої аргументи на користь висновку про завищення донськими козаками суми завданих їм збитків⁴².

Остаточний вердикт та засіб покарання винних визначав Правлячий Сенат. Саме його повноваженнями було прийняття рішень про винесення смертного вироку, присудження різних тілесних покарань, позбавлення волі, розміри штрафів та засоби їх стягнення⁴³.

Значення роботи слідчих комісій 1743–1752 рр. можна оцінювати у кількох напрямках: визначення безпосереднього впливу їх роботи на вирішення міжкозацьких конфліктів; ролі їх функціонування у розвитку цих взаємин; впливу досвіду слідчих комісій на управління військами з боку місцевих та центрального урядів.

Безсумнівно, участь в комісіях надала представникам козацтва можливість отримати неоціненний досвід, використаний ними в роботі інших комісій, депутацій до Санкт-Петербурга та Москви, під час боротьби козацьких військ за свої права та землі, тощо.

Важливим підсумком роботи комісій стало проведення 1746 року кордону по р. Кальміусу, який хоч і не задовольняв жодну із сторін, однак став для них ніби точкою опори у нових територіальних суперечках із сусідами.

Слідчі комісії виконали головну свою місію – різко зменшилася кількість міжкозацьких конфліктів, з'явилася можливість визначити кордон між військами. Комісіями була використана модель вирішення суперечок, що ефективно діяла в той самий час на інших кордонах Війська Запорозького. Однак у середині 1750-х років слідчі комісії, припинили своє існування. Саме в цей час значно посилювався контроль центральних органів управління за діяльністю вищих козацьких адміністративних інститутів – Коша та Військової канцелярії, тому підстави для створення слідчих комісій як установ-посередників між суб'єктами конфліктів зникли. Надалі скарги розглядали вищі інстанції, або безпосередньо Кіш та Військова канцелярія, яким часто передоручалося вирішення міжкозацьких конфліктів. Так, 1759 року, після скарги війська Донського до Військової колегії, Правлячий Сенат доручив проведення слідства гетьману К. Розумовському⁴⁴, а той – Генеральній військовій канцелярії, яка передала цю справу Кошу. Слідство над звинувачуваними проводилось

їх безпосереднім начальством (Кошем чи паланковою старшиною – над запорожцями; Військовою канцелярією – над донцями)⁴⁵ під контролем адміністрації російських фортець⁴⁶.

Паспортизація населення, контроль за його переміщенням та інші заходи призвели до посилення середньої ланки місцевої влади та її судово-слідчих повноважень, зокрема. Вирішення міжкозацьких конфліктів у наступний період не потребувало створення спеціальних комісій – ці суперечки класифікувалися судочинною системою як підвідомчі місцевій владі. Така модель виявилася оптимальною в умовах абсолютизації влади, а передача частини повноважень від її вищих органів до органів середньої ланки управління стала ще одним кроком розвитку специфічної управлінської структури Російської імперії.

¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков (далі – Источники...). – Т. 1. – С. 310–314.

² Там же. – Т. 2. – С. 1436–1437.

³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – К., 1991. – С. 391.

⁴ Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців... // Козацька спадщина. – Вип. 2. – Нікополь, 2005. – С. 62.

⁵ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1433–1436.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1831. – Т. 11. – С. 935–936.

⁷ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1630–1632.

⁸ Там же. – С. 1464.

⁹ Там же. – С. 1733.

¹⁰ Там же. – С. 1485–1488.

¹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 (далі – АKNЗC). – Т. 2. – К., 2000. – С. 165.

¹² Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1643.

¹³ Пронштейн А. История Дона в XVIII веке. – М., 1961. – С. 28.

¹⁴ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1474–1481.

¹⁵ Там же. – С. 1489.

¹⁶ АKNЗC. – Т. 2. – С. 166.

¹⁷ Там само. – С. 465.

¹⁸ Там само. – С. 578.

¹⁹ Там само. – С. 197; 203–206.

²⁰ Там само. – С. 693.

²¹ Там само. – С. 256.

²² Там само.

- ²³ Там само. – С. 606; Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1436–1437.
- ²⁴ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1436.
- ²⁵ АKNЗС. – Т. 2. – С. 591.
- ²⁶ Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 17. – С. 132.
- ²⁷ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1436.
- ²⁸ АKNЗС. – Т.2. – С. 777–778.
- ²⁹ Там само. – Т. 2. – С. 505; Т. 3. – С. 420.
- ³⁰ Там само. – Т. 2. – С. 134, 466–475.
- ³¹ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1569–1578; 1581–1583, 1483–1485 і т. д.
- ³² АKNЗС. – Т. 2. – С. 216.
- ³³ Центральный державный історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 59. – Оп. 1. – О. з. 1288. – Арк. 1.
- ³⁴ АKNЗС. – Т. 2. – С. 217.
- ³⁵ Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1516–1548.
- ³⁶ Там же. – Т. 2. – С. 1585–1629.
- ³⁷ АKNЗС. – Т.2. – С. 203.
- ³⁸ Там само. – С. 197.
- ³⁹ Там само. – 206.
- ⁴⁰ Там само. – С. 187.
- ⁴¹ Там само. – С. 216.
- ⁴² Эварницкий Д. И. Источники... – Т. 2. – С. 1643.
- ⁴³ ЗООИД. – Т. 17. – С. 126–128.
- ⁴⁴ ЦДІАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – О. з. 2839. – Арк. 2.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. 153. – Арк. 15–18.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. 214. – Арк. 2–3.